

- війни и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974.
18. Супруненко Н. Изучение истории гражданской войны в Украинской ССР // Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974.
19. Фоминых С. Основные тенденции англо-американской буржуазной историографии гражданской войны и антисоветской интервенции // Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974.
20. Афанасьев Ю. Фальсификация истории становления и защиты Советской власти в современной французской буржуазной литературе // Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974.
21. Косаковский А. Критика западногерманской историографии гражданской войны и интервенции в Советской России // Из истории гражданской войны и интервенции 1917 – 1922 гг. – М., 1974.
22. Историография истории Украинской ССР. Коллективная монография / под ред. И. Хмеля. – К., 1986.
23. Варшавчик М. До питання про предмет і завдання історико-партійної історіографії // Укр. іст. журн. – 1988. – № 10.
24. Калакура Я. Історіографія і перебудова історико-партійної науки // Укр. іст. журн. – 1988. – № 10.
25. Якунін В. Формування культу особи Й.В. Сталіна та історико-партійна наука 20-х – 30-х рр. // Укр. іст. журн. – 1989. – № 1.
26. Полонська-Василенко Н. Історія України. У 2-х т. Т.1. – К.: Либідь, 1992.
27. Калакура Я. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2001. – Вип. 54.
28. Курас І., Солдатенко В. Українська революція: новітній стан історіографічної розробки проблеми та актуальні завдання дослідження // Інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН. Наукові записки. – К., 1999. – Вип. 7.
29. Друмов В., Шкварець В. Українська Гетьманська Держава 1918 р. у висвітленні зарубіжної історіографії // Останній Гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945 рр. – К.: Академпрес, – 1993.
30. Капелюшній В. Українська державність 1917 – 1920 рр. у вітчизняній історіографії 90-х рр. // Наукові записки з історії України Кіровоградського педагогічного університету ім. В.К. Винниченка. – К., 1998. – Вип. 7.
31. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917 – 1920 рр. – Х.: Око, 1996.
32. Радченко Л. Національно-демократична революція в Україні 1917 – 1920 рр. у новітній вітчизняній та зарубіжній літературі: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1996.
33. Буравченков А. Питання зовнішньої політики Української Держави гетьмана П. Скоропадського в українській історіографії // Спеціальні галузі історичної науки: Збірник на пошану М.Я. Варшавчика. – К., 1999.
34. Земзюліна Н. Аграрне питання в Українській революції: в пошуках шляхів розв'язання (Історіографічний нарис). – К., 1998.
35. Кармазіна М. Ідея державності в українській політичній думці. – К., 1998.
36. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. – К., 1999.
37. Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997.
38. Павлишин О. Історіографія української революції 1917 – 1921 рр. // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія / За ред. Л. Зашкільняка. – Л., 2004.
39. Капелюшній В. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): Монографія. – К., 2003.
40. Проданюк Ф. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня-14 грудня 1918 року): дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.
41. Ковальова Н. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1921 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999.
42. Герела Г. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського: дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2000.
43. Машиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні, 1918 р.: дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2001.
44. Пітик Г. Селянське питання в політиці Української Держави, Директорії УНР, Раднаркому УСРР (квітень 1918 – серпень 1919 рр.). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008.
45. Грибоседов С. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського: Історіографічне дослідження: дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001.
46. Гнатюк С. Внутрішня політика гетьманату П. Скоропадського (1918 р.): українська історіографія проблеми: дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002.
47. Ясь О. Державницька традиція в українській зарубіжній історичній науці 1945 – 1991 рр. – Автореферат дис. ... канд. іст. наук. – К.: 2000.
48. Реєнт О. Павло Скоропадський. – К.: Видавничий дім Альтернативи, 2003.
49. Земзюліна Н. Земельна політика П. Скоропадського в радянській та зарубіжній історіографії // Український селянин. – 2004. – вип. 8.
50. Лозовий В. Аграрна політика уряду П. Скоропадського і селянство // Київська старовина. – 2005. – № 3.
51. Пиріг Р. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 3.
52. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004.
53. Коцур В. Історіографія історії України: курс лекцій. – Чернівці, 1999.

Т.О. Шаравара

**ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ НАСЛІДКІВ
АГРАРНИХ РЕФОРМ ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ ст.**

Селянські реформи 1860-х рр. докорінно змінили суспільство Російської імперії другої половини ХІХ ст., дали поштовх іншим реформам в руслі буржуазних перетворень. Водночас, через прагнення провладних кіл провести ліквідацію кріпосної системи в інтересах поміщиків і дворян – створили новий вузол проблем, гострота яких викликала дискусію, щодо можливих варіантів їхнього вирішення, між представниками різних політичних сил, громадськими діячами та науковцями. Насамперед громадськість швидко відреагувала на збереження реформою 1861 р. селянської общини та вдалася до прогнозування перебігу подій у цьому

напрямі. Увагу суспільства привернули і різноманітні кріпосницькі пережитки, зокрема селянське малоземелля пореформеного періоду та незадоволення поміщиків необхідністю пошуку компромісів із селянами.

Перші історіографічні розвідки з селянської реформи 1861 р. за авторством П.А. Зайончковського [1], Б.Г. Литвака [2], Л.Г. Захарової [3], з'явилися в радянський період. Історіографію соціально-економічного становища селян із дарчими наділами проаналізувала О.Н. Бурдіна [4] зумівши зібрати джерела, що характеризували процеси зубожіння державних селян України. Проте в обраному нами контексті питання не було розкрито, що підкреслює його актуальність. Чисельна історіографія дорадянського періоду дозволяє простежити погляди різних соціальних верств тогочасного суспільства на розвиток подій. Таким чином ставимо за мету проаналізувати наслідки аграрних реформ другої половини XIX ст. в Російській імперії, їхній вплив на соціально-економічний рівень життя різних соціальних верств пореформеного періоду, відображений в історіографії.

Насамперед у наукових працях кінця XIX ст. дослідники одностайно виступили з гострою критикою збереженої селянської поземельної общини, на кшталт: „вона закріпила низьку культуру обробітку ґрунту, знищила приватну ініціативу, ліквідувала персональну відповідальність індивідуума за вчинки, укорінила безкарність тощо” [5, 1–2]. Вихід із такої ситуації окремі вчені бачили у розвитку кооперації. Аналогічної думки дотримувався визначний фінансист, член комісії з перегляду стягнень із селян податкових зборів при Міністерстві фінансів Н. Бржеський [6]. Він дійшов висновку щодо безперспективності кругової поруки, яка породжує „невиправних членів суспільства та сприяє невинності суспільства в цілому” [6, 32]. Дещо розширив виклад такої позиції В. Скалдин [7]. На його думку, общинна кругова порука „є не просто тяжким ярмом, вона руйнує економіку, оскільки селяни часто були неплатоспроможні через розгули та зловживання спиртними напоями, а заможні селяни змушені через них продавати майно, тяглових тварин, щоб розплатитися за їхні борги, тож порука призводила до суцільного зубожіння населення” [7, 4]. Проблему негативного впливу общини на подальший розвиток окремих господарств селян-власників у контексті розподілу майна й землі між членами однієї родини вивчив та ретельно проаналізував С.П. Ніконов. Дослідник зазначив: „відповідаючи за кожного круговою порукою, община прагне не допускати подрібнення земельних наділів та господарств і, водночас, має прийняти в кругову поруку новоутворені двори” [8, 200]. Автор пропонував, щоб це питання вирішували органи влади, які б дослухалися до селян, бажаючих „розділитися” [8, 202].

Протилежної точки зору дотримувались відомі громадські діячі В.Євгенієв та А. Посніков, які доводили, що зруйнування общини можливе лише за умови „коли селянина виведуть із принизливого становища, у якому він опинився після реформи. Селянству мають бути даровані усі права, якими користуються громадяни правової держави, та

забезпечені умови для ведення вигідного господарства” [9, 284].

У багатотомному виданні за редакцією І. Дживелегова [10] акцент зроблено на значимості доброї волі царя-визволителя й лише побіжно вказано на „справедливість невдоволення селян”, зазначивши, що поправки до закону ніхто вносити не збирався, незадоволених реформою селян намагалися „переконувати” підручними засобами. Високо оцінюючи значення Маніфесту 19 лютого, професор Д.А. Корсаков оприлюднив власне бачення проблеми остаточного знищення пережитків кріпацтва у вигляді заміни панщини оброком для тих селян, котрі орендували у поміщиків землю. За приклад слугувала садиба Великої княгині Олени Павлівни, яка „дарувала селянам полегшення і можливість зміцнити матеріальне становище” [11, 651].

До 50-річчя реформи вийшли друком збірники та праці узагальнюючого характеру щодо проведення реформи та її підсумків. Загалом у ювілейних збірниках кінця XIX ст. спостерігається стала тенденція щодо перебільшення ролі правлячих кіл у намаганні вирішити проблему звільнення на користь селян [12; 13; 14; 15].

Значно критичніше оцінювались наслідки селянських реформ у ювілейних збірниках 1905–1907 рр., періоду революційних подій. З точки зору А.С. Поснікова „Негативні результати реформи відбилися в нечорноземних регіонах втратою селянами кормових та лісних угідь” [16, 261]. Однак влада, на думку автора, справді почала перейматися становищем селян у період революції 1905–1907 рр. Враховуючи той факт, що селяни були зрівняні й у політичних правах з іншими верствами населення ще 17 жовтня 1905 р., ставило проблему подолання кріпосницьких пережитків на порядок денний.

Про наслідки реформи та їхній вплив на соціально-економічний стан різних прошарків населення висловилися і представники багатьох політичних сил. Автори дворянського походження дотримувались консервативних поглядів на проблему. Їх, зокрема, непокоїв факт неодмінного продажу поміщицьких земель та втрати поміщиками робочих рук. Тож негативно оцінили наслідки реформи для поміщиків О. Паршин [17], Х. Петров [18], В. Іонов [19]. Останній, наприклад, переймався появою багатьох нових груп власників на землю замість колишньої однієї групи дворян. Є. Верс [20], розглядаючи причини зубожіння дворян, наголошував на нових несприятливих економічних умовах і відсутності єдності у боротьбі за корпоративні інтереси. О.І. Єлішев [21] теж значно переоцінював роль дворянства у прагненні розв'язати вузол кріпацьких відносин. Ідеалізація дворянства, як стану, заважала йому об'єктивно оцінювати суспільно-економічні перетворення та участь у них селян, інтелігенції й інших верств населення.

Відсутністю досвіду ведення підприємницького пореформеного господарства та неналежним ставленням селян до обов'язків, економічною кризою світового характеру, що зумовила падіння цін на хліб, пояснював причини занепаду дворянських та поміщицьких господарств О. Антонович [22] й пропонував, як вихід, встановити жорсткий контроль над селянською общиною з боку дворян. У нарисах історії дворянства Полтавщини за авторством

І.Ф. Павловського [23] простежуються неприкриті прагнення дворян домагатися від уряду різних пільг, як засобу покращити своє пореформене майнове становище. Усі автори консервативних поглядів обстоювали ідею приватного землеволодіння дворян, як єдиного виходу зі складної економічної ситуації та способу подолання кризових процесів у сільському господарстві кінця XIX ст.

Протилежних поглядів дотримувались радикали, прибічники ідеології марксизму. Зокрема В. Ленін вважав, що землекористування в Росії було пристосоване до відробітків і кабальної залежності селян від поміщиків. У його працях звучав заклик до насильницького способу розв'язання соціально-економічних проблем пореформеного періоду, ортодоксальність його марксистських поглядів обґрунтовувала необхідність революційних подій [24; 25, 1; 26, 95-152]. За радикальні перетворення у пореформений час виступив есер О.В. Пешехонов [27, 36], на думку якого гармонійне співіснування селянських та поміщицьких господарств після реформи неможливе, а тому, як вихід, земля має концентруватися або в селянських господарствах, або в поміщицьких. Задля суспільного блага земля, на його думку, повинна стати власністю всього народу, адже саме це дозволить уникнути експлуатації населення поміщиками.

Помітний вплив на формування тогочасної громадської думки щодо наслідків аграрних перетворень здійснили ліберали. Переважно їхні праці носили науковий характер. Зокрема М.П. Огановський [28, 25] вважав велике дворянське землеволодіння неконкурентоспроможним із дрібним через відсутність достатньої кількості робочих рук та капіталу. Автор відстоював позицію економічної гармонії дрібних господарств, оскільки продуктивність землі й землеробської праці саме в таких господарствах, на його думку, досягають рівноваги. Однак автор не врахував того, що в дрібних господарствах неможливо досягнути ефекту масштабу виробництва. На аналогічних позиціях знаходився В. Святловський [29, 75; 30, 42], котрий теж майбутнє бачив не за поміщицькими господарствами. Ідея спеціалізувати поміщицькі господарства на переробці продукції, а не на виробництві обґрунтована у працях П.І. Лященка [31, 28]. На його думку, це дозволило б набутти поміщицьким господарствам ознак індустріальних. Об'єктивнішими за інших є висновки О.А. Кауфмана [32, 486], котрий відмежувався від крайнощів і зростання селянського землеволодіння бачив за рахунок відчуження поміщицьких земель за винагороду, визначену справедливо, а зміцнення поміщицьких господарств могло відбутися, на його думку, лише за застосування прогресивних знань, мало доступних дрібним господарствам.

Наявність різних поглядів на проблему свідчила не просто про гостру дискусію між представниками різних політичних поглядів, а й про докорінні зміни в суспільстві, яке після реформи змінилося назавжди і соціальна стратифікація була вже незворотною.

Проблеми селянського малоземелля, значного продовольчого дефіциту та демографічного вибуху у пореформений період були висвітлені у працях М.І. Рєви [33], М.В. Рклицького [34], П.О. Самойлова [35], Н.К. Суханова [36]. Дослідники акцентували увагу

на питаннях недостатньої кваліфікації селян, котрі стали вільнонайманими робітниками, пояснюючи відсутність попиту в поміщицьких господарствах на висококваліфікованих працівників з причини низького забезпечення їхніх господарств технічними засобами та екстенсивний спосіб господарювання при мінімальних витратах на робочу силу.

Підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що дорадянська історіографія містить особливо гостру критику наявної кругової общинної поруки, малоземелля селян та інших кріпосницьких пережитків. Глибокий критичний аналіз подій містять праці науковців та роботи, видані до ювілейних дат, що пояснюється: послабленням цензури, частковою перемогою над консервативними силами, революційними подіями 1905–1907 рр. Окремі автори значно перебільшують роль царя в розробці та проведенні реформи, деяких чиновників та представників царської родини. Історіографія свідчить про гостру дискусію між представниками різних політичних сил, які висловлювали пропозиції щодо можливих варіантів розв'язання проблем, відображає крайнощі в їхніх пропозиціях та небажання поступитися опонентам. Водночас наявні джерела вказують на гостроту кріпосницьких пережитків, зумовлених недосконалістю аграрних перетворень, не розв'язаних навіть на початку XX ст.

1. Зайончковский П.А. Советская историография реформы 1861 г. // Вопросы истории. – 1961. – № 2.
2. Литвак Б.Г. Советская историография реформы 19 февраля 1861 г. // История СССР. – 1960. – № 6.
3. Захарова Л.Г. Отечественная историография о подготовке крестьянской реформы 1861 года // История СССР. – 1976. – № 4.
4. Бурдина О.Н. Источниковедческие проблемы изучения социально-экономического положения крестьян-дворянников (1861 – 1907 гг.). Диссертация канд. ист. наук: спец. 07.00.09 „Историография и источниковедение“. – М., 1983.
5. Саонов Г.П. Быть или не быть общине? – СПб.: Тип-я П. Сойкина, 1894.
6. Бржеский Н. Круговая порука сельских обществ. – СПб.: Тип-я В. Киевбаума, 1896.
7. Скалдин В. В захолустье и в столице. – СПб.: Тип-я Императорской Академии наук, 1870.
8. Никонов С.П. Крестьянский правопорядок и его желательное будущее. – Х.: Тов-во „печати С. Яковлева“, 1906.
9. Посников А.С. Освобождение крестьян // Сборник статей. – Изд-е „Жизнь для взрослых“. – 1911.
10. Великая реформа. Юбилейное издание / Под ред. И. Дживелегова. – Т. 1., Т. 4., Т. 5. – М.: Изд-е Товарищества И.Д. Сытина, 1911.
11. Корсаков Д.А. К 50-летию освобождения крестьян. – СПб., 1908.
12. Линник Г. Крепостное право в России. Экономические основы. – К., 1911.
13. Дучинский Н.П. Великая крестьянская реформа при Царе-Освободителе. – СПб., 1911.
14. Тулунов Н.В. Как крестьянам дали волю. – М.: Тип-я И. Д. Сытина, 1911.
15. Попельницкий А. Пятидесятилетие освобождения крестьян. – СПб. – Т-во А. Вильборг, 1911.
16. Посников А.С. Освобождение крестьян // Сборник статей. – Изд-е „Жизнь для взрослых“. – 1911.
17. Паршин А.М. Социологический метод. – М., 1905.

18. Петров Х. Помещики. – М., 1906.
19. Ионов В. Факты и иллюзии в вопросе движения частной собственности // Жизнь. – 1900. – Т. 4.
20. Верс Е. О причинах разорения земледельческой России. – СПб., 1899.
21. Елишев А.И. Дворянское дело. – М., 1898.
22. Антонович А.И. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России. – М., 1898.
23. Павловский И.Ф. К истории Полтавского дворянства. 1802-1902. – Полтава, 1906.
24. Ленин В.И. Пятидесятилетие падения крепостного права. // Рабочая газета. – 1911. – № 3 (11 февраля).
25. Ленин В.И. Развитие капитализма в России. Полное собр. соч. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 3.
26. Ленин В.И. Капитализм в сельском хозяйстве. Полное собр. соч. – М.: Политиздат, 1971. – Т. 4.
27. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. – СПб., 1906.
28. Огановский Н. Закономерности аграрной эволюции. – Саратов, 1916.
29. Святловский В.В. Дворянское землевладение после реформы // Русская мысль. – 1898. – № 10.
30. Святловский В.В. Что делается в крупном хозяйстве // Северный вестник. – 1886. – № 2.
31. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции в России. – Т. I. – СПб., 1908.
32. Кауфман А.А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения // Аграрный вопрос. – Т. II – М.: Беседа, 1907.
33. Рева М.И. Киевский крестьянин и его хозяйство. – К., 1983.
34. Рклицкий М.В. Из прошлого и настоящего черноземной деревни. – Полтава, 1914.
35. Самойлов П.О. О найме сельскохозяйственных рабочих // Сельский хозяин. – 1905. – № 18.
36. Суханов Н.К. К вопросу об эволюции сельского хозяйства: Социальные отношения в крестьянском хозяйстве России. – М., 1909.

